

Радоје М. Јанковић

КАКО ЈЕ УБИЈАНА
КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА

Уредници

Зоран Колунџија
др Богдан Трифуновић

Рецензент

др Милош Тимотијевић

Радоје М. Јанковић

КАКО ЈЕ УБИЈАНА КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА

Приредила
Даница Оташевић

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„Владислав Петковић Дис“,
Чачак

Унуци Наїталији

*Радоје Јанковић њровео је 15 година у дијломајској
служби у Америци и Албанији*

РАДОЈЕ М. ЈАНКОВИЋ – ПРИЛОЗИ КОЛЕКТИВНОМ ПАМЋЕЊУ СРПСКОГ НАРОДА (1940–1942. ГОДИНА)

*Једна сѝара хроника исио је шѝо
и искојина археолошкој значаја.*

(Радоје М. Јанковић, 4. мај 1940)

Књига закаснелих успомена Радоја М. Јанковића неће променити историју Краљевине Југославије уочи Другог светског рата, јер од те државе није остао ни камен на камену, али ће је додатно осветлити и допунити. У међувремену су пропале и комунистичке наследнице: Федеративна Народна Република Југославија (1945–1963), Социјалистичка Федеративна Република Југославија (1963–1992), као и трећа, Социјалистичка Република Југославија (1993–2003), али и Државна заједница Србије и Црне Горе (2006). Заједничка држава Јужних Словена којој је 1918. године Србија дала идентитет напустивши Видовдан зарад Дана уједињења, своју славну историју зарад ублажавања разлика са браћом коју је са поражене стране превела на победничку, избрисана је са мапе Балкана и Европе тако што су сви народи однели из ње оно што нису унели – слободу и територије. Србија је после осам деценија „братског загрљаја“, наружена од свих, остала сама, али отрежњена од заблуда и маште о јединственој држави и будућности. Срби су идеализовали ује-

дићење јужнословенских народа, за ту идеју се жртвовали, док су Хрвати у уједињеној држави тежили сепаратизму, а Словенци су видели интерес. Једним потезом пера споразумом Цветковић-Мачек разрушени су снови и вера многих родољуба на којој је саграђена Краљевина СХС. Српске победе којима се дивио свет ближњима нису значиле ништа, биле су камен спотицања и раздора. На темељу тих чињеница и новог рата који је запалио Европу, настају успомене осведоченог борца за југословенску заједницу, доброг познаваоца прилика у земљи и у свету, учесника Мајског преврата 1903. године, официра у ослободилачким балканским ратовима (1912–1913) и Великом рату, сведока две руске револуције, дипломате у Америци и Албанији и писца – Радоја М. Јанковића. Оне могу да буду недостајућа карика у склапању сложеног мозаика прошле епохе, корак ближе заокруживању историјских процеса из првих деценија 20. века и заостали прилог колективном памћењу српског народа. Без намере да буде судија и стане у одбрану изнетих чињеница и Јанковићевих ставова, приређивач ово писано налазиште, читав век прекривено заборавом, предаје оцени историчара, социолога, истраживача живота под немачком окупацијом, економиста и радозналих читалаца. У сваком случају, ово веродостојно сведочење и слике из минулог времена спречавају кривотворење многих историјских догађаја и аболтирање неких личности одговорности за учињена дела.

Опуномоћени министар Краљевине Југославије у пензији Радоје М. Јанковић (1879–1943) читавог живота желео је да напише политичку историју Србије, али није могао да претпостави овакав сценарио. За тај судбоносни дан, до кога није дошло, спремао се тако што је непрестано водио дневник, бележио догађаје, разговоре, сусрете, утиске из ратова и мирнодопског доба, коментарисао збивања, наводио имена, време, локацију... Није се устручавао ни да каже своје мишљење које се није увек слагало са званичним судом, да анализира стање у држави, на фронтovima, доноси оцене о људима који су имали кључне улоге у догађајима тог времена, ступа у разне акције и политичке окршаје. Епоха у којој је живео била је бременита превратима, ратовима, издајама, револуцијама,

родољубивим покретима у којима је активно учествовао или био сведок. Успомене је записивао одмах, док су утисци били свежи, испод чекића, не штедећи притом ни себе, ни саговорнике, ни крунисане главе. Кроз дневнике, осим историјских догађаја, прати се бурна биографија пешадијског мајора Радоја Јанковића у војној служби, на тајним задацима које обавља у преломним моментима, као и сусрети са значајним људима са друштвене и политичке сцене. Те чињенице објасњавају данас прошлост новом светлошћу и мудрошћу, брана су да се замене тезе о побеђенима и пораженима, ослободе кривци, а оптуже жртве, чему смо, нажалост, сведоци на макро и микроплану.

О другим важним догађајима Јанковић је писао са временске дистанце од неколико деценија поткрепујући их писмима, фотографијама, накнадним сазнањима и другим артефактима од којих је настала његова лична архива. Са уверењем да ће „можда некад, за сто година, бити интересантно прочитати неколике забелешке о изгледу Београда и нашег света у њему”¹, у тешке дане пред Други светски рат, опуномоћени министар у пензији почео је у фебруару 1940. године да исписује ову хронику. Намера му је била да „остави један снимак целине, један запис без литерарне амбиције, један отисак времена, тако да онај који воли дедукцију, може уочити разлику између данашњице и времена у коме буде читао хронику”.

Хронику која отвара врата мање знаног простора српске историје, неке цепове, скривене везе и тајне, Радоје Јанковић, официр са богатим ратним стажом и искуством, дипломата, новинар и књижевник, започиње 2. фебруара 1940. године писмом министру војске и морнарице Милану Недићу у коме изражава жељу да зна „однос према војсци у којој би био рад да служи, на случај рата, у границама свог здравља и способности”. Други светски рат већ је навелико буктао у Европи, Немачка је наочиглед великих сила заузела Чехословачку, Аустрију, Пољску и била на вратима Белгије, Холандије и Француске. Због нагомиланих унутрашњих проблема насталих потписивањем

¹ Цитати и наводи у предговору лични су ставови и оцене Радоја Јанковића који се први пут публикују у овој књизи.

споразума Цветковић-Мачек и оснивањем Бановине Хрватске (26. август 1939), чиме је нарушен принцип *једна држава, један краљ, један народ*, Краљевина Југославија спроводила је мирољубиву спољну политику с намером да у новом ратном ковитлацу остане неутрална. Кнез Павле водио је „политику неизлагања, прикривања, верности на две стране” што су одмах прозрели и Немци и Лондон. Док су га Немци и Италијани сматрали „енглеском креатуром на Балкану”, Енглези су тражили злато из Народне банке за испоруку аероплана и да Југославија „ненаоружана уђе у рат”. Пријатељска Француска је, због равнодушности намесника-кнеза Павла према савезнику из прошлог светског рата, одбијала да југословенској војсци испоручи савремене топове, Италија је тражила за себе Тунис, Корзику, Суец и Гибралтар, а на Балкану границе према Лондонском споразуму из 1915. године, док су Америка и Русија одлагале улазак у рат. „Док су на Западу падале хиљаде мртвих и водио се и наш рат, ми смо играли фудбал и ишли у бање”, записаће Јанковић, али и да ће „Немци Русима дати сада и кожу с леђа, а касније ће одрати Стаљину и кожу с леђа и са трбуха”.

Предисторија дневничким записима Радоја Јанковића била је бурна: напрасно је повучен из Албаније почетком 1939. са положаја опуномоћеног министра на који су га 1936. године именовали кнез Павле и председник владе др Милан Стојадиновић. Дотле хваљен за верност круни, Јанковић је „избачен” из дипломатије после десет година проведених у Америци (1926–1936) и три године у Тирани (1936–1939), без могућности да у аудијенцији на Двору од кнеза Павла добије образложење. „Ја сам упорно радио за монархију и на груписању снага око наше династије. Ја сам избачен из тог колосека тако нехатно, тако понижавајуће за мене, као да сам најбезначајнији раденик, или непријатељ поретка.” Успешна каријера и похвале пале су у воду пред промењеним курсом спољне политике Југославије коју најбоље објашњава министар двора Милан Антић изјавом датом Јанковићу почетком 1941. године да је „удаљен из Тиране на изричит захтев Италије”. Богато искуство из Првог светског рата научило је официра и дипломату да је судбина малих народа

неизвесна у сукобима великих сила што су Срби искусили више пута од Карађорђевог устанка. У новом светском хаосу „наше је само да се одржимо и одстојимо ове претешке године мена и помрачења”, сматрао је опуномоћени министар у пензији. „Несрећна Србија, она не зна друштво, колико су јој неправди задали ближи и далеки суседи. Проста и наивна она заборавља старе ране и иде новима у сусрет”, потврдило се ускоро.

Пред нови бродолом човечанства, Јанковић се 1940. године вратио ономе што је радио од гимназијских дана у Чачаку – писању дневника и политици, јер му се „није свиђало решење српско-хрватског спора”. „Нарочито сам био забринут да ли се иза тога галантног давања државне територије Хрватима не крију какви себични планови кнеза намесника Павла. Тако сам одлучио да уђем у политику.” На помолу је била промена курса унутрашњег уређења на уштрб интегралног српства у границама недељиве Југославије. Споразум Цветковић-Мачек, који је остављао могућност цепања земље, сматран је више „диктатом Мачека Цветковићу” него договором, што је имало трагичне последице по српски народ и пропаст Краљевине Југославије.

Дайи Хрвајима и Саборну цркву само да остјане Југославија

Захваљујући Јанковићевој личној архиви долазимо до многих закулисних радњи како на двору тако и међу политичком елитом престонице. Кнез Павле волео је да доминира, „мењао је ситуације као мађионичар трикове, веровао је да се све може изиграти и аранжирати”, док је Драгиша Цветковић, „најслабија карика” у бившој Влади др Милана Стојадиновића, недорастао новој почаст, видео прилику за лично богаћење. Споразум Цветковић-Мачек, којим је нарушена првобитна равнотежа међу три народа, био је окидач за бујање национализама и буђење српства од заблуда о заједничкој држави. Идеје Купинца које су угрожавале тековине Опленца, вратиле су на политику сцену смењеног, али у народу и иностраним круговима веома утицајног др Милана Стојадиновића

и усложниле страначку борбу. У таквој домаћој кухињи зачињеној страним утицајима, настаје стара хроника опуномоћеног министра у пензији у којој је он био актер, посматрач и сведок!

Обимну писану грађу насталу у времену од 1940. до средине 1942. године приређивач је поделио по циклусима који чине заокружене целине, а иза сваког поглавља приложени су многобројни пратећи артефакти. Поштујући оригиналне записе аутора, у којима нису вршене граматичке и правописне исправке и усклађивања са измењеним језичким стандардима, чак ни очигледне недоследности у навођењу управног говора, наметнули су се следећи називи: „Оснивање Српске радикалне странке”, „Београд и београдски свет”, „Пропаст и опомена” и „Србија под окупацијом”. У „Прилозима” су дата додатна документа и факсимили којима се допуњује период уочи и за време Другог светског рата, уз биографију аутора мемоара и библиографију онога што је написао. На крају хронике приложен је „Дневник личности и појмова” који радозналост читаоца упућује на животописе људи који су својим деловањем прекрајали свет и мењали токове историје.

Шта нам доносе Јанковићеви дневнички записи из 1940, спорадичне белешке из 1941. и успомене од јануара до јула 1942. године? Најпре исцрпно сведочење једног од учесника у оснивању Српске радикалне странке, детаље о хапшењу др Милана Стојадиновића и његовом елиминисању са политичке сцене. Два Чачанина, убеђена Југословена, постају после споразума Цветковић-Мачек српски националисти. „Ако је хрватски национализам померио уназад казаљке напретка, он је ипак учинио нешто корисно. Отворио је очи српском народу да се отрезни од извесних заблуда у којима је увек било романтичарских примера. Пред стварностима морамо да окачимо гусле о зид и да тражимо нове, савремене формуле живота и своје будућности.” За уједињење Јужних Словена Јанковић се борио сабљом и пером, поднео доста личних жртава, па је спремајући програм СРС говорио да се „Хрватима да и Саборна црква, само да остане Југославија”. На „хрватском питању” пао је и бивши председник владе Краљевине Југославије др Милан Стојадиновић. После победе његове странке ЈРЗ на децембарским изборима 1938. и поверења

кнеза Павла да формира Владу, пред поноћ 3. фебруара 1939. године пет до тада лојалних посланика на волшебан начин поднело је Стојадиновићу оставке чиме је пао његов кабинет (Мехмед Спасо, Миха Крек, Цефер Куленовић, Франц Сној и Драгиша Цветковић). Следећег дана за мандатара Владе именован је Драгиша Цветковић који је „био инструмент у кнежевим рукама“. Већ у првом обраћању јавности Цветковић је говорио о хрватском посебном идентитету у државној заједници чиме је будућност Краљевине усмерена на други колосек и започела разградња онога за шта је српски народ проливао крв од Куманова, Кајмакчалана до границе са Аустријом.

Кнез Павле није марио Србе као шио ни Срби нису волели кнеза

Као члан ширег Главног одбора СРС и уредник страначког гласила *Уједињење* Радоје Јанковић био је веома агилан: од 22. фебруара до интернирања др Милана Стојадиновића на Рудник (19. априла 1940. године), учествује на састанцима, у радним групама за писање програма и статута странке и пропагандних летака, зна све тајне и мишљења појединаца које ревносно ставља на папир. Војнички јасно и сажето, као да рапортира, бележи како су 17. априла детективи упали у канцеларију СРС и подметнули компромитујуће летке у којима се тврдило да кнез Павле „нема ни капи српске крви“. Грех је одмах уписан у рабош вођи странке Милану Стојадиновићу. Остало је било фарса. Ствар је била спакована „са врха“ с намером да се Стојадиновић елиминише из политике и СРС онеспособи за деловање. Уз то, узапћени су и уништени први број страначког листа *Уједињење* и брошура *Два сѝоразума*, а др Милан Стојадиновић је без суђења изолован од јавности до марта 1941. године, када је изручен Енглезима и спроведен на острво Маурицијус.² Јанковић

² У Доњем дому Велике Британије 2. априла усвојена је нота од 15. марта 1941. године о молби југословенске Владе да Британија преузме др Милана Стојадиновића на чување. Стојадиновић је илегално пребачен преко југословенско-грчке границе и Енглези га 18. априла стављају под своју контролу. Из Грчке је интерниран на острво Маурицијус у Индијском океану, а после рата у Аргентину где је и умро.

је опипао и политички пулс Стојадиновића и добио одговор коме припада: „Ја сам и франкофил и германофил, у ствари – Југофил!” Као Шумадинци они нису могли да се одвајају од народа, морали су да бране српске интересе.

Шездесетогодишњи Јанковић добро је познавао политичку елиту у Југославији: са једнима се знао из војне академије и са фронтова, са другима из периода дипломатске службе, док је са Двором био близак кроз пријатељство са краљем Александром Карађорђевићем који је 5. маја 1925. године „дао забраву” његову солунску казну и именовао га за конзула у Чикагу. Познавао је председнике Владе генерала Петра Живковића (отворио је завереницима врата двора 1903. године) и Богољуба Јевтића, народне посланике, државне службенике, власнике београдских новина и новинаре, професоре универзитета, књижевнике, издаваче... Отуда су многи нашли места у његовом дневнику и добили по који прилог за портрет. О кнезу Павлу рекао је да „није марио Србе, као што и Срби нису марили кнеза ни кнегињу Олгу, коју је народ звао Проклета Јерина”. Кнез је сувише мало био Србин по духу и по својим погледима да би био омиљен у народу. Између Срба и кнеза није било привлачности, народ је кнеза доживљавао као странца, „туђ му је, а господар му је”. Кнез је, пак, Србе сматрао „балканцима, грамжљивим за власт, рђавим грађанима, корумпираним, док су му Хрвати и Словенци били глађи, културнији, приступачнији”. У једној од Јанковићевих аудијенцији, кнез Павле је Русе назвао „барбарима”, али је 1940. године Југославија ипак обновила односе са Совјетском Русијом и послала дипломату др Милана Гавриловића у Москву. „Ако дође до рата више волим да робујем Немцима, него тим дивљацима”, говорио је кнез Павле иако је рођен у Русији (мајка му је била из богате племићке породице Демидов). За језуиту др Антона Корошеца, министра просвете, рекао је да је „спроводио немачку политику према Јеврејима. Забрањено је да се јеврејска деца уписују у школе и на факултете, Јевреји нису могли на своје име да држе радње, предузећа”... Неутрална Југославија пуцала је по свим шавовима, чекао се моменат да се тај мехур од сапунице распрсне у парампарчад.

Распон дневничких слика кретао се од светске и унутрашње политике, од интимних записа до тривијалних сцена, цена на пијаци, временских прилика, утакмица и трка, изградње Београда, слика са улице, моде београдских дама... „Нова 1941. година у Београду дочекана је весело, цена вечере у локалима била је од 50 до 200 динара.” Јанковић је са супругом био у кинематографу „Београд”, гледали су амерички филм са Фредом Астером. Његова процена („Изгледа да нећемо бити нападнути. Бар не у току 2-4 месеца”) обистинила се.

Двадесет седми март 1941. године несрећан је датум

Учесник војног пуча из 1903. осудио је војни пуч изведен 27. марта 1941. године. За Јанковића то је био несрећан датум српске историје, када су се више „слушале гусле него хладан разбор, а десетак дана касније осуђен је еп, а жаљена изгубљена држава”. Настојећи да заштити страдални српски народ који се није опоравио од губитака у Великом рату, Радоје Јанковић као неминовност прихвата немачку војну окупацију и подржава Недићеву владу. Свестан да Србији прети „уништење уздуж и попреко и да сто година неће бити доста да се замља опорави”, потписује Апела српском народу у коме бројни интелектуалци и утицајни Београђани „моле народ да остане миран под окупаторском влашћу и сачека крај рата, када ће велике силе ионако решавати судбину малих народа и делити свере утицаја”. Четвртог новембра 1941. године похапшено је око 180 академика, професора, судија, банкара, сенатора и виђенијих грађана и спроведено у логор на Бањици. Логора је допао и болешљиви Јанковић. Патриотизам и залагање за „мудру тишину” платио је тромесечним тамновањем у логору, најзад и смрћу 29. новембра 1943. године.

Јанковићева хроника најсиромашнија је личним белешкама за 1941. годину – само два записа датирана су у тој години. Слика Београда под окупацијом допуњена је серијом текстова објављених у режимском *Новом времену* у којима изражава став према

колаборационој Влади, окупатору и комунистичким акцијама. У разговору са Миланом Антићем, министром двора, и Петром Костићем, начелником Генералштаба, обављеном 1942. године, склапа се мозаик о судбоносном састанку одржаном 23. марта 1941. у 10 часова увече у Белом двору. Кнез Павле позвао је на последње консултације патријарха, начелнике, чак и опозиционе лидере. Немци су Београду поставили ултиматум да се изјасни о Тројном пакту до у поноћ. „Мишљења сам да не треба потписивати пакт са Немцима. Официрски кор је против. Немци ће нас изиграти и опет разоружати”, рапортирао је кнезу-намеснику генерал Душан Симовић, командант ратног ваздухопловства. Предлагао је да се Немцима супротставе оружјем. Други нису делили то мишљење. Пред поноћ 23. марта кнез Павле наредио је „да се телефонира г. фон Херену да ће наши делегати доћи у Беч на потпис пакта”. Мада су, према сведочењу Антића и Костића, „имали индиција о намераваном пучу”, није предузето ништа да се Симовићу онемогући извођење војног удара. Историја је 25. марта, а потом 27. марта 1941. године, два пута у два дана променила ток. Крајњи исход? Немачки авиони 6. априла разрушили су Београд, армија од милион војника капитулирала је 17. априла, а 10. априла Хрвати су прогласили Независну Државу Хрватску...

Радоје Јанковић био је отворени антикомуниста што је демонстрирао кроз текстове у *Новом времену*. За њега је Лењин „извео највећи злочин у историји човечанства”, а Русија била „експериментална лабораторија”. Бољшевичка револуција коју је доживео и проучавао годинама, била је „највећа заблуда и несрећа човечанства”, а акције српских комуниста због којих је страдао недужан народ угрожавале су земљу. Отворени иступи против комуниста и пролетерске револуције бољшевика могући су разлози што су супруга Наталија и кћерка др Видосава Јанковић, оставши саме и незаштићене после рата, читав век држале далеко од очију ову драгоцену архиву, све док је пред крај живота др Видосава (1919–2016) није предала на чување Библиотеци у очевом родном Чачку.

Дунав њроноси српске лешеве као раније Сава

Из прилога објављених у *Новом времену* јасан је Јанковићев став према „лакомисленом губитку” државе. „Немци су нас окупирали и према своме интересу ће управљати нама до краја рата када ће се између великих сила решавати судбина српског народа.” Забринут за судбину народа и опасност која долази од комуниста, он је подржавао Недићеву Владу која је обезбеђивала Србији какав-такав мир, снабдевање грађана, огрев, ред и обнову, збрињавање избеглица, због чега је назван „српска мајка”. У објављеним чланцима, које потписује псеудонимом „Р”, комунисте назива „анонимним метежницима” који муте памет српским домаћинима, „шумским арамбашама” који несрећу чине већом. „Неће ти синови штете изаћи отворено да на јавном месту овековече своје име и умру за своје „принципе”, али зато имена других, стрељаних због њих, излазе у новинама.”

У другој ратној години, Радоје бележи да немачка казнена експедиција из Србије прелази у Босну да тамо спречи рад пуковника Драже Михаиловића „који има 20.000 пушака”. Живот у Београду био је могућ за оне који су „могли да плате црноберзијанске цене”. Дирекција за снабдевање (ДИРИС)³ губила је битку са црним тржиштем, на пијацама није било ничега, пшенично брашно мешано је са пројиним, продавало се испод руке, уведена је ограничена потрошња, а свињско и говеђе месо продавано је само одређеним данима.

Слике Србије под окупацијом донекле руше стереотипе које је наметнула нова власт: према извршеном попису „Београд је имао 295.000 становника. Дигнути су били бункери, у граду није било много Немаца, нестао је страх, по вароши се чула музика и песма. Кафане су биле добро посећене, а у новинама излазили су планови за реконструкцију Теразија и Славије. Пелцовање против маларије и тифуса вршено је стално, пензије и плате ишле су доста уредно.

³ ДИРИС – Дирекција за снабдевање ситановништва Београда животињним намирницама и ојревом основана је у лето 1941. и радила до 1943. године. Основана је као самостална институција при општини с циљем да брине о исхрани грађана под нацистичком окупацијом и контролише тржиште, али једва је обезбеђивала трећину потребних намирница. Дирекција није оправдала поверење и изгубила је битку са црном берзом.

Ишле су утакмице и бициклическе трке око Калемегдана, радило је 16 кинематографа, купалишта на Сави опет су прорадила. Београдски свет спремао се на одмор у Врњце, Соко и Нишку бању, возови су редовно циркулисали ка унутрашњости”...

Релативно нормалан живот престонице ремете Јанковићеви записи да су Бугари окупирали „српску долину Мораве до Сталаћа”, да је „Хитлер честитао рођендан Павелићу”, као и страшне вести: „Дунав проноси лешеве као раније Сава. Наше лешеве. Сада циркулишу гласови да су Хрвати победили око 700.000 Срба у Хрватској...!”

Уз све то отворене су старе српске књиге раздора – наши из Лондона поделили су се на оне „за Србију” и „за Југославију!...”

Блиц преглед онога што доносе дневничке белешке Радоја Јанковића потврђује зашто је овај рукопис важан за колективну меморију српског народа. Јанковић је био „истакнута личност своје генерације, човек који је у политици и књижевности значио једно име и представљао једну личност са којом се могло и хтелo увек да рачуна”. Као крунски сведок убијања Краљевине Југославије он отвара мање знане пролазе и затамњене собе, износи детаље са тајних састанака и разговора са пријатељима, сведочи о деловању појединаца и њега лично, нуди недостајуће делове за склапање опште слике о времену и процесима о којима се и даље води полемика и укрштају копља. На научницима је да понуђене информације упореде са другим сећањима савременика и ову закаснелу књигу успомена уврсте као извор за проучавање прошлости. Овај „целовит отисак времена” на најбољи начин исправља многе неправде, па и ону учињену самом Јанковићу. Сећање и дужно поштовање заслужио је својим животом и радом, а још више сведочењима које је оставио поколењима да из њих извуку одређени науч за будућност. Дневником су исправљене историјске и друштвене неистине, а књига исправља највећу – забрав на који је читав век осуђен Радоје М. Јанковић!

Чачак, на Свету Петку 2021.

Даница Оџашевић